

ВИВЧЕННЯ ФОЛЬКЛОРУ І ПОБУТУ УКРАЇНЦІВ НАДВОЛЖЯ

На Саратовщині — великій частині низового Надволжя є значна кількість поселень українців. З'явилися вони тут давно. Окремі бризки української переселенської хвилі, що йшла усе далі на схід і залила Слобожанщину, упали у Надволжі і в XVII ст. Російський уряд використовував переселення українців не тільки для заселення вільних земель, але також для особливих заходів військового чи економічного характеру. Так, у середині XVII ст. «черкаси» служили у Надволжі і у залогах багатьох волзьких міст та на сторожових лініях. У першій половині XVIII ст. була споруджена Царицинська сторожова лінія, що замкнула шлях, яким кочовики з півдня проходили далеко на північ і насадували на селища осілих людей. Один український козак подав думку заселити охочими українцями землі, що з півночі безпосередньо прилягали до Царицинської лінії. Ця думка сподобалася Петру I. Він повелів на вказаних землях оселяти тільки українців. Через кілька років на Волзі з'явилася нова українська слобода Дубівка та інші селища. 1732 року російський уряд сформував з українців та доданих до них кількох сот донських козаків Волзьке козацьке військо. Воно існувало близько півстоліття. За перехід на бік Пугачова його було скасовано.

У середині XVIII ст. в Заволжі на озері Ельтон казна організувала добування солі. Для її транспортування російський уряд закликав сюди кілька тисяч українських чумаків. Вони оселилися у Надволжі, заснувавши слободи та великі хутори. (Детальніше див. В. Ю. Чубенко, Українські чумаки в Поволжі. — «Український історичний журнал», 1966, № 5).

Тоді ж, у XVIII ст., українці вже були приписані окремими громадами до міст: Саратова, Камишина, Царицина, Астрахані та інших. Ці громади складали рибалки, що ловили рибу в Ахтубі, Волзі й Каспійському морі, а також робітники, що служили у чумаки та на волзьких судах. У середині XIX ст. міністерство державних маєностей оселяло у Надволжі на казенних землях селян з густонаселених губерній (в тому числі й деяких українських). Тоді тут засновано ряд українських селищ. У кінці XIX — на початку XX ст. на Саратовщині утворилося чимало невеликих хліборобських селищ на землях, куплених за посередництвом Селянського поземельного банку.

В основному українці прийшли до Надволжя з Лівобережної та Слобідської України. З Правобережжя прибували лише поодинокі особи. Абсолютна більшість українців, що приходили сюди протягом тривалого часу, були хлібороби.

Збирання матеріалів з етнографії та народної творчості українського населення Надволжя почалося давно. Так, у другій половині XVIII ст. тут подорожували учені П. С. Паллас, І. Лехохін та К. Фальк. Вони записували в подорожні журнали свої спостереження і, зокрема, зафіксували ряд цікавих етнографічних особливостей українських поселень.

У XIX ст. у Надволжі були вже місцеві освічені люди, що вивчали етнографію та фольклор свого краю. Було організовано друковані органи, де вони публікували зібраний матеріал. З 1838 р. у Саратові почали виходити «Саратовские губернские ведомости». Довгий час це була єдина місцева газета в губернії. У її неофіційному відділі друкувалися різноманітні матеріали, а серед них — краснавічі, етнографічні, фольклористичні. В середині XIX ст. тут виходили «Памятные книжки Саратовской губернии», у яких також публікувався фольклорно-етнографічний матеріал. В кінці XIX та на початку XX ст., коли діяла Саратовська учена архівна комісія, регулярно виходили «Труды Саратовской ученой архивной комиссии». Тут публікувалося багато матеріалу з історії та етнографії Саратовської губернії. Місцеві дослідники широко використовували для публікації своїх праць названі вище місцеві видання. Друкували вони свої матеріали і в центральній періодичній пресі та окремими книжками.

Серед відомих дослідників-краєзнавців Саратовщини передусім слід назвати А. Леопольдова (1800—1875). Багато років він був редактором «Саратовских губернских ведомостей». Добре знаючи губернію, А. Леопольдов написав значну кількість заміток та статей з краєзнавства, етнографії та фольклору Саратовщини. Серед них є й матеріали про українців. Наприклад, у № 27 «Саратовских губернских ведомостей» за 1843 рік є його стаття «Обыкновения и поговорки малороссиян Аткарского уезда», а в № 38 того ж року було опубліковано замітку «Соха и плуг в Саратовской губернии». У цій статті він описав, як українці вперше стали орати великим важким плугом одвіку незайману цілину в Заволжі. У книжці «Описание Саратовской губернии» (1839 р.) А. Леопольдов також говорить про надволзьких українців. Там же він вмістив три давні українські пісні, які записав у Надволжі.

У середині XIX ст. фольклорний і етнографічний матеріал на Саратовщині збирав відомий письменник Д. Мордовцев. Він народився 1830 р. в слободі Данилівці на Донщині, тобто порівняно недалеко від Надволжя. В 1844—1850 рр. вчився у Саратовській гімназії. Закінчивши 1854 р. історико-філологічний факультет Казанського університету, він повернувся до Саратова, де й прожив з невеликою перервою до 1872 р. За час свого перебування в Саратові Д. Мордовцев працював на різних посадах губернського масштабу: редактора «Саратовских губернских ведомостей», секретаря губернського статистичного комітету, радника губернського правління та ін. Він брав участь у складанні «Пам'ятних книжок» Саратовської губернії, в яких, як відомо,

публікувалися й записи українських народних пісень. Він подорожував по губернії, при цьому збирав матеріали з історії, етнографії, фольклору народів, що жили на Саратовщині; мав доступ до місцевих архівів, які мало або зовсім не використовували дослідники.

Безпосередні спостереження, статистичні та архівні документи стали для Д. Мордовцева тим матеріалом, що його він широко використовував у своїх літературних творах та статтях з економіки, етнографії та фольклору надвольтського населення, в тому числі й українців. Як редактор «Саратовских губернских ведомостей» він мав широку можливість публікувати у цій газеті та в «Памятных книжках» статті про життя, побут і творчість місцевого населення. Так, наприклад, у його статті «Характеристика поволжского населения», що друкувалася 1859 року в кількох номерах «Саратовских губернских ведомостей», охарактеризовані різні етнічні групи Саратовщини, зокрема і українці.

Ще за тих часів, як Д. Мордовцев був у Саратові, учитель зі слободи Баланди С. Ілюмінарський опублікував у «Памятной книжке Саратовской губернии на 1872 год» збірку українських пісень та колядок під назвою «Малороссийские песни, записанные в Баланде (Аткарского уезда)». У цій дуже цікавій збірці було подано 5 колядок та 30 пісень (історичних, козацьких, чумацьких, побутових).

Видатним збирачем етнографічного та фольклорного матеріалу на Саратовщині був О. Мінх (1838—1912). Замолоду мировий посередник, а пізніше мировий суддя, О. Мінх добре знав Саратовщину. 1886 року заснував Саратовську учену архівну комісію. Ця комісія з перших років свого існування регулярно видавала «Труды Саратовской ученой архивной комиссии». Тут вміщено дуже багато матеріалів з історії, етнографії, фольклору всіх етнічних груп Саратовщини. П'ятдесят років працював О. Мінх на ниві краєзнавства. Російське Географічне Товариство нагородило його за працю «Народные обычаи, суеверия, предрассудки и обряды крестьян Саратовской губернии. Собраны в 1861—1888 годах» срібною медаллю. У цій роботі подано багато матеріалів, зібраних серед українців Саратовщини.

Вище згадано імена найвідоміших дореволюційних збирачів матеріалів з етнографії та народної творчості надвольтських українців. На жаль, імена багатьох інших краєзнавців ще не встановлено, а зібрані ними матеріали не досліджено і повністю не віднайдено.

У післяреволюційні роки в Саратові було організовано Товариство історії, археології та етнографії, що видавало свої збірники праць. Крім цього товариства стали діяти такі солідні установи, як Науково-дослідний інститут краєзнавства і музей краєзнавства. Цей музей організовував експедиції, щоб збирати речі матеріальної культури етнічних груп Саратовщини, серед них і надвольтських українців. Активними учасниками експедицій були Т. Акімова, В. Рассудова, Н. Аполлова та ін. До збирання матеріалів були залучені учителі, студенти.

Серед збирачів української пісні в Надволжі помітне місце належить М. Неказаченку. Уродженець слободи Баланди, людина з музичною освітою, етнограф-музикант, він зробив через 50 років після С. Ілюмінарського повторний запис пісень у слободі. С. Ілюмінарський записував тільки тексти пісень, а М. Неказаченко цікавився, записував і коментував також мелодії пісень. М. Неказаченко записав порівняно небагато пісень, але всі його матеріали надзвичайно цінні з художнього та наукового боку. Записав він від старих співачок, своїх земляків, те старовинне, що вже зникало. Про свою збирацьку роботу М. Неказаченко писав: «Тут усі типи народної пісні — від обрядової до ліричної. Тут і різноманітність характеру мелодій. Враження таке: начебто співачки зберегли у пам'яті тільки найяскравіше, типове зі старовинного репертуару» (М. Неказаченко, Из опыта музыкально-этнографической работы в деревне. — «Музыка и революция», 1926, № 10).

М. Неказаченко у 1920-их роках надіслав до редакції журналу «Музыка и Революция» тексти й мелодії таких пісень: «Ой летів пугач», «Та туман яром», «Зажурився ясний соколоньку», «Про Ульяну», «Зелений дубочок», «Про чумака Грицька», «Ой Василю, Василю», «Як у розі, у чортозі», «Про пана Савицького (Сава Чалий)», «Про гетьмана», «Про короля шведського», «Про багача», «Щедрівка», «Дитяча колядка». Записи М. Неказаченка були опубліковані 1927 р. і на Україні.

Записи М. Неказаченка — це варіанти давніх українських пісень. За довгий час у деяких з них під впливом нових умов життя сталися помітні зміни; в них уже згадуються географічні назви Надволжжя та ін. Це вже місцеві, надвольтські, варіанти українських пісень. Тут, зокрема, згадується соляне озеро Ельтон. Українські чумаки в минулому возили сіль з Ельтону понад сто років. Тому не дивно, що назва Ельтона з'явилася в українській поволзькій пісні (детальніше див. В. Чубенко, Поволзький варіант давньої української пісні. — «Народна творчість та етнографія», 1964, № 4).

Є пісні, у яких картини життя з іншої епохи на Україні дивно перенесені до Надволжжя. Ось приклад. В одній пісні зі збірки С. Г. Ілюмінарського є такі слова:

Ой в Воронежі огні горять,
В Сокорині димно,
А по Баланді сам гетьман ходе,
Лиш намет його видно.

По Баланді гетьмани не ходили, але сама згадка про них вказує на те, що певна частина переселенців вийшли з тієї частини України, де були гетьмани. Не випадково згадується і Воронеж. Посуваючися до Надволжя, українські переселенці часом ішли Воронежчиною. Згаданий у пісні Сокорин — очевидно, українська слобода Сокур на Саратовщині. Вона заснована, як і Баланда, у XVIII ст.

Цікавий також варіант давньої, широко розповсюдженої на Україні пісні «Ой за гаєм, гаєм». Він особливо відомий був на Слобожанщині. А саме звідси вийшло найбільше надволзьких українців. У згаданому варіанті пісні замість давнього, звичайного «козаченько» вжито слово «гусарик»:

Найняла гусарика
У скрипочку грати.
Гусарик іграє,
Бровами моргає...

Записали учасники краєзнавчих експедицій І. Аполлова і Т. Акімова (1920 р.) та О. Циганова (1921) на Саратовщині.

Така заміна одного слова іншим має певну підставу. Відомо, що у XVIII ст. слобідські козацькі полки було переформовано на гусарські. Слобідські козаки стали гусарами. Очевидно, саме ця історична подія спричинила заміну в пісні слова «козаченько» на слово «гусарик».

У № 44 «Саратовських губернських ведомостей» за 1843 р. опублікована замітка під заголовком «Вертепи» (не підписана автором). У ній ідеться про те, що в Саратовській губернії дуже поширений звичай носити у дні великих свят ящик, у якому показано драматичні дії. Це був вертеп. Носії вертепу складали хор, учасники якого в ході вертепної вистави також співали вірші. Цей вид мистецтва принесли до Надволжя українці. Тут він полюбився людям і розповсюдився. У сорокових роках минулого століття, коли опублікована замітка, у містах він уже майже зник. Але в селах, особливо в тих, де жили українці, цей звичай був у повній силі. Саме до цього й зводиться зміст замітки.

Зараз на Саратовщині наукові експедиції посилено вивчають фольклор та говори росіян. Зібрано цінні наукові матеріали. Таке ж висвітлення інших етнічних груп, зокрема українців Саратовщини, безперечно дасть цінні наслідки.

Саратов

Василь Чубенко

ЯН ГУС У ПАМ'ЯТІ УКРАЇНСЬКИХ ЧЕХІВ

Чехи поселялися на Україні за різних часів: одні тут осіли давно, інші — порівняно недавно, незадовго до Жовтня. По-різному складалась доля чеських іммігрантів на новій для них землі. Деякі розсіялись окремими родинами на широких просторах країни серед навколишнього національного середовища і поступово тією ж тією мірою асимілювались. Інша ж їх частина, яка осіла компактно — окремими селами, хуторами, «кутками» — повніше зберегла і продовжує зберігати свою національну самобутність. Найбільше таких поселень чехів зустрічаємо на Причорномор'ї, Волині та Закарпатті.

Вивчаючи життя, побут, усну поетичну творчість українських чехів, автор цих рядків за останні роки неодноразово побував у ряді їх сіл, зібрав цікавий фольклорний та етнографічний матеріал, провів магнітофонний запис пісень та обрядової творчості. Дружелюбні, гостинні чехи щедро ділились своїми мистецькими скарбами і всіляко допомагали в збирацькій роботі.

Минуло немало років відтоді, як чеські емігранти залишили землю своїх батьків — Чехію. Чимало з них перед тим, як оселитись на Україні, тривалий час жили в Польщі, Росії. Про це залишились у них усні, часто фрагментарні перекази. Але українські чехи значною мірою зберігають національну своєрідність, притаманну цьому народові. Передусім це проявляється в ретельному збереженні своєї рідної чеської мови, а також усної поетичної творчості, окремих звичаїв, обрядів, рис побуту. (Про це див., зокрема, статтю Василя Скрипки, Нові записи чеських пісень на Житомирщині. — «Народна творчість та етнографія», 1964, № 3, стор. 54—57).

Спостерігаючи життя причорноморських чехів, я прийшов до висновку, що зберігачем старовини, національних рис побуту, звичаїв і значною мірою народнопоетичної творчості здебільшого були і залишаються жінки. Саме від них було записано понад триста пісень, весільний обряд, що становить неабиякий інтерес не тільки для фольклориста та етнографа, а й для історика, літератора, музиканта. Мабуть, чимала частина із записаних пісень нині призабута в Чехії. В усякому разі коли для кількох груп студентів із Чехословацької соціалістичної республіки, які навчалися в Одесі, були продемонстровані магнітофонні записи, то з 25—30 прослуханих пісень вони знали дві-три, в кращому випадку — п'ять-шість. Чимало з записаних пісень мною не знайдено у відомих збірниках чеського фольклору.